

**La indústria lítica del nivell Asup
del Molí del Salt (Vimbodí)
dins del Paleolític superior
final al sud de Catalunya**

Sergio García Catalán
Manuel Vaquero Rodríguez

La indústria lítica del nivell Asup del Molí del Salt (Vimbodí) dins del Paleolític superior final al sud de Catalunya

Sergio García Catalán* i Manuel Vaquero Rodríguez**

Estudiant* i investigador docent**

Universitat Rovira i Virgili. Plaça Imperial Tàrraco 1. 43005, Tarragona

Paraules clau: Molí del Salt (Vimbodí), sud de Catalunya, Magdalenian superior final, conjunt lític.

Resum

En aquest treball es presenta l'anàlisi tecnològica de la indústria lítica recuperada fins l'any 2005 al nivell Asup del Molí del Salt, que s'inclou dins dels moments finals del Magdalenian superior. Per últim, es compara el registre lític d'aquest nivell amb altres de jaciments de la comarca i també del sud de Catalunya amb datacions similars.

En este trabajo se presenta el análisis tecnológico de la industria lítica recuperada hasta el 2005 en el nivel Asup del Molí del Salt, que se incluye dentro de los momentos finales del Magdaleniense superior. Por último, se compara el registro lítico de dicho nivel con el de otros yacimientos de la comarca y también del sur de Cataluña con dataciones similares.

1. Introducció

Aquest article suposa la continuació del treball ja començat amb la monografia publicada l'any 2004 sobre el jaciment del Molí del Salt. Té com a objectiu donar a conèixer a la comarca de la Conca de Barberà la importància d'aquest jaciment dins de la prehistòria paleolítica del sud de Catalunya i, específicament, dins del Paleolític superior final que es dona en la transició Pleistocè-Holocè. Concretament presentarem l'estudi de la indústria lítica del nivell Asup del Molí del Salt que té les datacions radiomètriques de 10990 ± 50 i 10840 ± 50 BP. A partir d'aquí, situarem aquest nivell dins de la comarca fent una petita comparació amb la Balma de la Vall i la Font Voltada, i després, també, amb altres localitzats al sud de Catalunya.

2. Localització i descobriment del jaciment

El jaciment del Molí del Salt es localitza en el terme municipal de Vimbodí (Conca de Barberà) (figura 1), concretament a 750 metres del nucli urbà. Les seves coordenades geogràfiques són $41^{\circ} 23' 44''$ de latitud N i $1^{\circ} 02' 48''$ de longitud E i es troba en el marge esquerre del riu Milans, que forma part de la conca hidrogràfica del riu Francolí.

Les primeres referències disponibles del Molí del Salt les trobem al llibre publicat pel Dr. Salvador Vilaseca l'any 1953, i anys més tard el defineix com exemple dels jaciments “situados en tierras llanas, junto a corrientes constantes de agua, en lugares protegidos y formando pendientes suaves y preferentemente orientados al Este y al Mediodía” (Vilaseca, 1973: 128). Es tractava d'un jaciment en superfície on va poder recollir petites fulles i puntes de dors, però no va poder trobar restes lítiques en estratigrafia. A la seva tesi de llicenciatura, J.M. Gené (1986) hi torna a fer referència i el considera també un jaciment en superfície que s'ha d'ubicar dintre del Paleolític superior final atesa la forta presència de gratadors i elements de dors entre els artefactes retocats. Ja a la dècada de 1990, membres de l'Àrea de Prehistòria de la Universitat Rovira i Virgili de Tarragona van poder observar material arqueològic en estratigrafia dins d'un dipòsit adossat al conglomerat oligocè. Per tant, el 1999 es va realitzar una excavació arqueològica d'urgència i, atesos els resultats obtinguts en aquesta intervenció, s'han efectuat fins avui campanyes programades anualment incloses dintre del projecte “Evolució paleoambiental i poblament prehistòric a les conques dels rius Francolí i Gaià”, que porta a terme la mateixa Àrea de Prehistòria de la Universitat Rovira i Virgili, on s'inclouen altres jaciments de Tarragona com la Cansaladeta (la Riba) i la Cativera (el Catllar).

3. Estratigrafia

A la seqüència estratigràfica del Molí del Salt s'han definit 3 conjunts estratigràfics amb diverses datacions (Allué et al., 2004) (figura 2). A la part superior trobem el nivell Sup, que està constituït per sorres i argiles humíferes. Després apareix el conjunt A format per llims arenosos de color gris marró de caràcter massiu i amb còdols de conglomerat oligocè. Té tres nivells arqueològics com són l'A, l'A1 i l'Asup, que és objecte d'aquest estudi. Per últim, hi ha el conjunt B, format per sorres de color marró groguenc i, a més, conté còdols del conglomerat i clastos de margues i lutites oligocenes. També s'observa una major concentració de sedimentació antròpica relacionada, principalment, amb les activitats de combustió i compta amb dos nivells arqueològics com són el B2 i el B1.

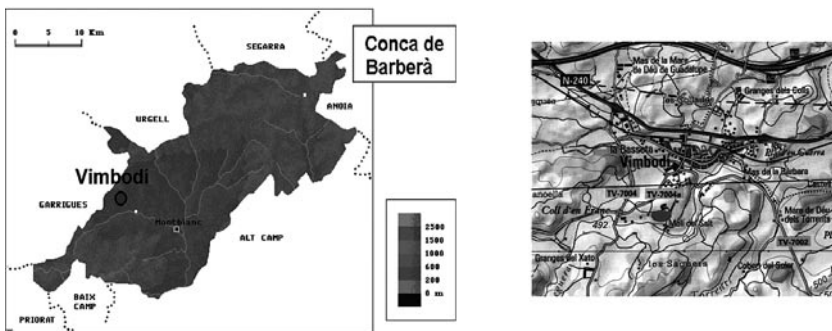

Figura 1. Localització del Molí del Salt.

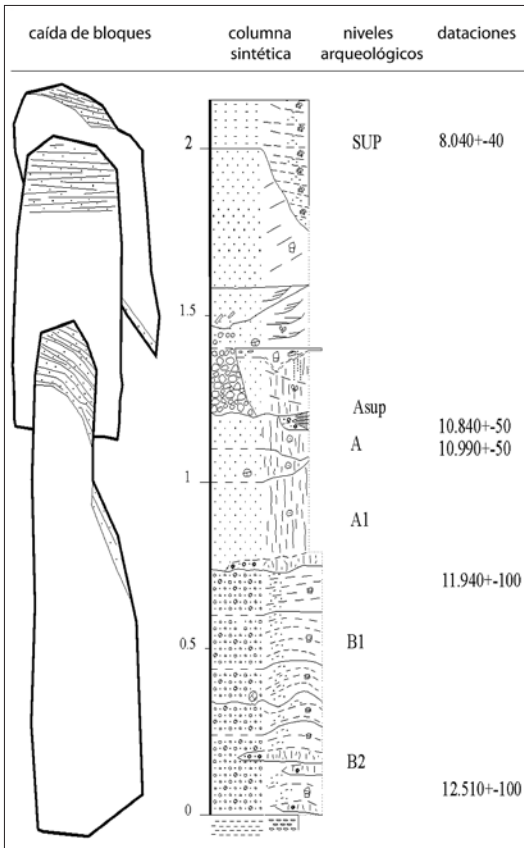

Figura 2. Estratigrafia del Molí del Salt i les seves datacions.

4. Material arqueològic del Molí del Salt

Abans d'entrar a comentar la indústria lítica del nivell Asup, farem un petit incís respecte a la indústria lítica, la fauna, la indústria en os i les plaquetes gravades recuperades des de l'any 1999 a tota la seqüència estratigràfica del jaciment, i que podem veure ampliat a la monografia.

Quant a la indústria lítica del Molí del Salt, en tots els nivells domina clarament el sílex com a matèria primera, el qual supera en tots els casos el 95% de representació. El conjunt B s'inclou dintre del Magdalenian superior i entre els artefactes retocats, que són els objectes on se centren principalment les publicacions referents a aquest període cronocultural, hi ha un domini de les truncadures. El conjunt A també s'inclou dintre del Magdalenian superior, però en aquest cas hi ha un predomini dels gratadors i dels elements de dors entre els retocats. Per últim, el nivell Sup s'inclou dintre del Mesolític macrolític i es caracteritza per la presència important de denticulats i osques de gran format.

La fauna ens permet observar la típica conducta paleoeconòmica que es dona en els moments finals del Paleolític superior, ja que hi ha un domini absolut del conill amb una representació que supera el 80% en tots els nivells arqueològics. En segon lloc ens trobem amb la cabra, present a tots els nivells, i de forma testimonial apareixen restes de suïds, cérvol i linx, encara que no es documenten en el nivell Asup.

La indústria en os és molt escassa i la major part són parts distals, encara que cal destacar el fragment d'arrel d'un incisiu de suïd documentat al nivell Asup; està calcinat i polit en forma de raspall al llarg de tota la seva superfície.

També és força interessant la descoberta en diferents nivells de diverses plaquetes d'esquist amb gravats on destaquen les dues documentades al nivell Asup. Els gravats són fins i poc profunds, i en una es poden veure diferents figures zoomorfes on es pot identificar un cèrvol, mentre que a l'altra també hi ha figures zoomorfes, però en aquest cas es veu clarament la figura d'un èquid.

5. La indústria lítica del nivell Asup

Per l'anàlisi de tot el registre lític recuperat al nivell Asup hem utilitzat diferents propostes metodològiques. Per als artefactes retocats hem emprat la tipologia analítica i estructural de Laplace (1972), i per a la resta de material lític part dels plantejaments del sistema lògic i analític (Carbonell et al., 1983) i de Manuel Vaquero (1997) presentats a la seva tesi doctoral.

Matèries primeres

En les diferents campanyes realitzades fins el 2005 en aquest nivell, s'han recuperat 2.541 restes lítiques i la seva distribució per matèries primeres i categories estructurals la podem veure a la figura 3. S'observa un domini clar del sílex amb un 95,71%, mentre que la resta de matèries apareixen de forma testimonial i, principalment, com a bases naturals.

Respecte al sílex, s'han pogut identificar més de 120 varietats diferents que s'han agrupat a partir de la seva coloració, textura i granulometria en 24 grups. A gran part d'aquests grups s'ha pogut identificar el seu lloc d'afiorament, i a partir d'aquí hem pogut establir 4 zones de captació de sílex (figura 4). Una és la Conca de Barberà, que engloba els afloraments de Vilaverd, Valldeperes, Lilla i Vallespinosa. Després ens trobem amb el conglomerat del substrat del mateix jaciment; a continuació l'Espluga de Francolí, on hi ha un sílex característic d'aquesta zona, i per últim, Ulldemolins. A la figura 5 podem veure la distribució de les restes lítiques que s'han pogut identificar la seva procedència. Hi ha un domini clar del sílex obtingut dels afloraments de la Conca de Barberà, i en un segon pla apareix el sílex de conglomerat. També podem observar que el sílex d'aquestes zones és l'utilitzat per a la producció d'ascles, ja que són els que presenten la major part dels nuclis. També podem veure que els retocats, a part de ser configurats

principalment amb sílex de la Conca de Barberà, tenen una presència significativa dintre del sílex d'Ulldemolins, fins i tot superant el del conglomerat, la qual cosa s'explica perquè és de gra molt fi i, per tant, és de gran qualitat.

Si veiem la corticalitat del registre lític recuperat al nivell Asup (figura 6), aquesta és baixa en el sílex de les diferents zones —a excepció del sílex del mateix conglomerat. Això indica que la descorticalització del nòduls de sílex es feien fora del jaciment, possiblement en les àrees de captació, i després eren introduïdes dintre, mentre que amb el sílex del mateix conglomerat es feia dintre del jaciment; per això hi trobem més restes corticals.

	Bases naturals	Ascles	Nuclis	Retocats	Ascles fragm.	Fragm. d'ascle	Fragm.	Restes de talla	Total
Sílex		763 30,02%	20 0,79%	238 9,37%	230 9,05%	710 27,94%	32 1,26%	439 17,28%	2.432 95,71%
Esquist	35 1,38%	1 0,04%				1 0,04%	6 0,23%		43 1,69%
Calcària	16 0,63%	3 0,12%	2 0,08%		1 0,04%	7 0,27%	4 0,16%		33 1,30%
Quars		1 0,04%			1 0,04%	6 0,23%	4 0,16%	2 0,08%	14 0,55%
Gres	3 0,12%	1 0,04%					3 0,12%		7 0,28%
Àgata		1 0,04%							1 0,04%
Pissarra	8 0,31%								8 0,31%
Pòrfid	1 0,04%								1 0,04%
Limonita	1 0,04%								1 0,04%
Granit	1 0,04%								1 0,04%
Total	65 2,56%	770 30,3%	22 0,87%	238 9,37%	232 9,13%	724 28,48%	49 1,93%	441 17,36%	2.541 100%

Figura 3. Distribució del conjunt lític per matèries primeres i categories estructurals.

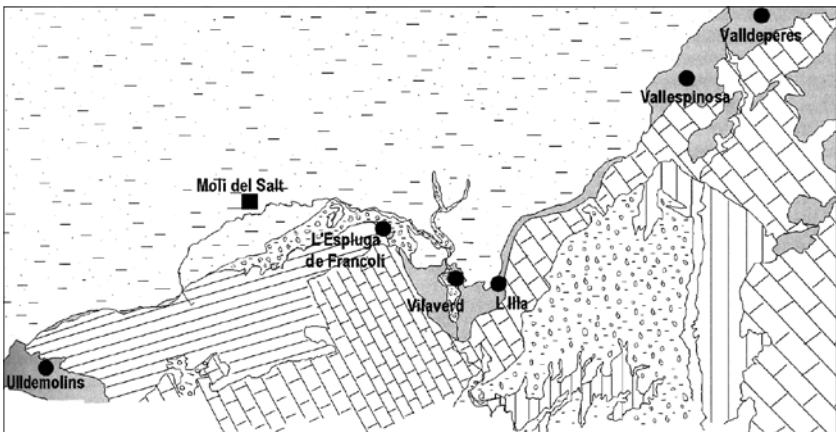

Figura 4. Localització dels diferents afloraments de sílex (Allué et al., 2004).

	Ascles	Retocats	Nuclis	Ascles fragmentades	Fragments d'ascle	Fragments	Total
Conca de Barberà	277 58,7%	83 65,9%	9 60%	80 69%	227 66,2%	11 55%	687 62,9%
Conglomerat	93 19,7%	16 12,7	5 33,3%	14 12,1%	51 14,9%	4 20%	183 16,8%
Ulldemolins	59 12,5%	20 15,9%	1 6,7%	10 8,6%	26 7,6%	2 10%	118 10,8%
L'Espuga de Francolí	43 9,1%	7 5,6%		12 10,3%	39 11,4%	3 15%	104 9,5%
Total	472 100%	126 100%	15 100%	116 100%	343 100%	20 100%	1.092 100%

Figura 5. Distribució del conjunt lític per categories estructurals i procedència del sílex.

	Cortical	No cortical	Total
Conca de Barberà	116 16,9%	571 83,1%	687 100%
Conglomerat	114 62,3%	69 37,7%	183 100%
Ulldemolins	27 22,9%	91 77,1%	118 100%
L'Espuga de Francolí	37 35,6%	67 64,4%	104 100%
Total	294 26,9%	798 73,1%	1.092 100%

Figura 6. Distribució del conjunt lític segons la seva corticalitat i lloc de procedència

Anàlisi morfològica

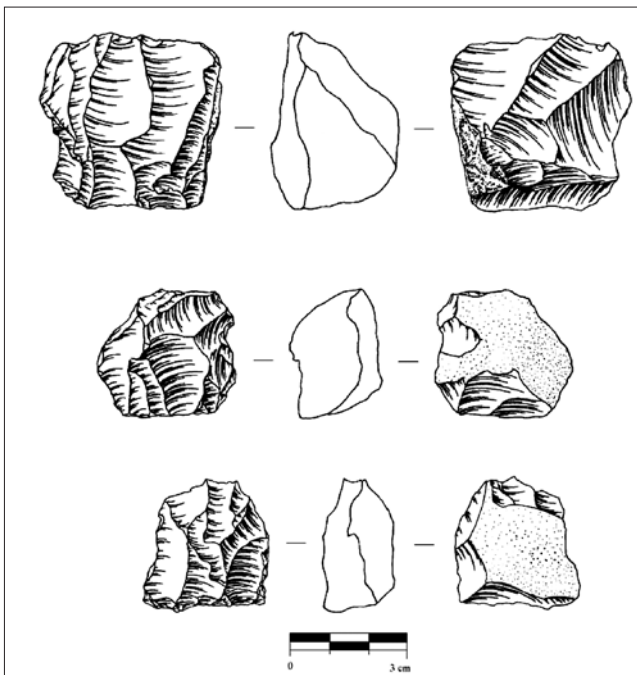
Els nuclis documentats al nivell Asup del Molí del Salt són un total de 22. N'hi ha 2 sobre calcària, els quals presenten una talla poc organitzada i expeditiva amb extraccions aïllades, i la resta sobre sílex, dels quals parlarem a continuació (figura 7). La majoria d'aquests nuclis es troben en una fase de explotació avançada i, pel que fa al nombre de plans d'intervenció (a partir dels quals s'extreuen les ascles), hi ha 11 nuclis que presenten 1 únic pla i 9 que en mostren 2, encara que en tots els casos, aquest segon està molt poc explotat. Cal afegir que, en aquests 9 nuclis, podem veure dos tipus d'organització: els que mostren els dos plans oposats (N=4) i els que tenen una organització volumètrica ortogonal (N=5), on els dos plans són perpendiculars un de l'altre. En tots els nuclis sobre sílex, aquests plans d'intervenció, encara que no amb diferències significatives, es donen majoritàriament en el pla transversal de l'objecte, la qual cosa permet un allargament important dels productes i així obtenir làmines o ascles amb tendència laminar, la qual cosa és un factor característic de les indústries del Magdalenian.

A part d'això, tots aquests nuclis sobre sílex presenten trets comuns. Un és que mostren dimensions reduïdes, i això fa que tinguin una certa estandardització en la seva grandària. Un altre és que mostren una tendència general a la talla uni-

polaritzada, ja que —com hem dit abans— els que presenten un segon pla el tenen escassament explotat. Un altre tret comú és la jerarquització facial, que implica l'organització dels nuclis en dos plans oposats on un és la superfície de talla en el que queden reflectides les extraccions, i l'altre queda sense tallar (pot presentar alguna extracció) i presenta còrtex en la seva totalitat o part.

Referent a les ascles, se n'han pogut recuperar un total de 770, de les quals 763 són de sílex i es caracteritzen, de forma general, per tenir un taló no cortical, de tipus plataforma i unifacetat, amb una cara dorsal no cortical i un bulb marcat.

Per acabar amb l'anàlisi de la indústria lítica del nivell Asup, parlarem dels artefactes retocats (figura 8). Se n'han documentat 238, dels quals 16 són dobles, per la qual cosa comptem amb un total de 254 tipus primaris. Hi ha un domini clar del retoc simple (64,17%) sobre l'abrupte (27,17%), mentre que el burí (7,48%) està poc representat i el retoc pla (1,18) apareix de forma testimonial. Si veiem la distribució dels tipus primaris per grups tipològics (figura 9), i deixant de banda els simples indefinits (Sind), observem un clar domini dels gratadors amb 98 artefactes. En un segon terme ens trobem amb els elements de dors (punta de dors i làmina de dors amb o sense truncadura) amb un total de 38 i els denticulats amb 34 artefactes. Per últim, i referent als tipus primaris, dintre dels gratadors destaca el frontal simple (G11), entre els elements de dorsos la làmina de dors profund (LD21) i la punta de dors total (PD23) i entre els denticulats les osques (D21).

*Figura 7. Nuclis recuperats al nivell Asup.
1- Nucli bipolar ortogonal. 2- Nucli unipolar des del pla horitzontal. 3- Nucli unipolar des del transversal (dibuixos: Elvira Susana Alonso).*

Figura 8. Retocats recuperats al nivell Asup. A- Gratadors. B- Elements de dors. C- Burins. (dibuixos: Carles Rosich i Susana Alonso).

Sind	R	G	D	A	T	Bc	PD	LD	LDT	BT	B	F	Total
24	6	98	34	10	13	8	11	25	2	1	19	3	254
9,4%	2,4%	38,6%	13,4%	3,9%	5,1%	3,1%	4,3%	9,8%	0,8%	0,4%	7,6%	1,2%	100%

Figura 9. Distribució del tipus primaris per grups tipològics.

6. Discussió i conclusions

Les diferents publicacions sobre jaciments situats en la transició del Pleistocè al Holocè a Catalunya i la resta de la vessant mediterrània peninsular (ja siguin considerats dintre del Magdalenian superior o del Epipaleolític microlaminar) fan referència, de manera gairebé exclusiva, als artefactes retocats a l'hora d'analitzar la indústria lítica. Això té una explicació i és que aquests tipus d'objectes són utilitzats per ubicar un jaciment o nivell arqueològic dintre d'un dels dos períodes cronoculturals anteriorment citats, ja que la manca de suficients datacions no ens ajuda en aquest sentit. A grans trets, i sense entrar en més consideracions, els conjunts lítics que presenten un equilibri entre el burí i el gratador, o hi hagi un lleuger domini del primer, i tinguin una gran presència i variabilitat d'utilatge microlaminar s'inclouen dintre del Magdalenian superior (Aura, 1997; Villaverde, 2001). Per contra, si hi ha un domini clar del gratador sobre el burí, i a més minva la presència i variabilitat de l'utilatge microlaminar, els adscriuen dintre de l'Epipaleolític microlaminar (Aura i Pérez Ripoll, 1995).

Davant d'aquesta qüestió, nosaltres no hi estem d'acord, perquè no es pot adscriure un conjunt lític a un o altre període segons la relació buri/gratador, ja que aquests dos grups tipològics representen un escàs percentatge del total del registre i, a més, tots aquests conjunts lítics situats en la transició a l'Holocè mostren substrats molt similars. Per tant, hi ha una continuïtat entre els dos períodes i tot això fa que no estiguem d'acord a mantenir aquesta distinció i dubtem, igual que altres autors (Aura, 2001; Villaverde, 2001), de la necessitat de seguir mantenint el concepte d'Epipaleolític microlaminar. Per tant, considerem que s'ha d'obviar i, en conseqüència, englobar tots aquests conjunts industrials que citarem a continuació, juntament amb el registre del nivell Asup, dintre dels moments finals del Magdalenian superior.

A la comarca de la Conca de Barberà trobem dos jaciments com són la Balma de la Vall a Montblanc (Adserias i Solé, 1994) i la Font Voltada a Montbrió de la Marca (Mir i Freixas, 1993). D'aquest últim disposem de la datació radiomètrica de 10920 ± 240 BP i, per tant, gairebé té la mateixa cronologia que el nivell Asup. Respecte al registre lític d'aquests dos jaciments, també tenen semblances amb el nostre registre, ja que, dintre dels retocats, el grup tipològic predominant és el gratador i també és important la presència dels elements de dors, mentre que en tots dos hi ha una escassa representació dels burins.

Per finalitzar, compararem el nivell Asup del Molí del Salt amb altres jaciments de la part meridional de Catalunya, alguns dels quals tenen datacions que podem veure a la figura 10. Presenta un gran paral·lelisme amb Sant Gregori (Falset) (García-Argüelles, 1993), Picamoixons (Allué et al., 1992), la Balma

Jaciment	Nivell	Anys BP	Referència bibliogràfica
Filador	8/9	10880 ± 60	García-Argüelles <i>et al.</i> , 2005
Filador	8/9	11000 ± 55	García-Argüelles <i>et al.</i> , 2005
Cova del Vidre		10740 ± 130	Bosch, 1993
Font Voltada		10920 ± 240	Mir & Freixas, 1993
Picamoixons	IIB	10900 ± 90	Allué <i>et al.</i> , 1992
Picamoixons	IIB	11055 ± 90	Allué <i>et al.</i> , 1992
Cativera	B	8860 ± 95	Allué <i>et al.</i> , 2000
Cativera	C1	10370 ± 100	Allué <i>et al.</i> , 2000
Cativera	C2	10660 ± 120	Allué <i>et al.</i> , 2000
Cativera	C3	11230 ± 100	Allué <i>et al.</i> , 2000
Cativera	Cb3	11135 ± 80	Allué <i>et al.</i> , 2000
Colls		13000 ± 1000 (*)	Fullola <i>et al.</i> , 1995
Colls		10950 ± 120	Fullola <i>et al.</i> , 1995

Figura 10. Datacions per C^{14} del Paleolític superior final al sud de Catalunya.

(*) Datació obtinguda per TL.

de l'Auferí (Margalef de Montsant) (Adserias et al., 1996), l'Abric de l'Areny (Vilanova d'Escornalbou) (Fortea, 1973), el Filador (Margalef de Montsant) (García-Argüelles et al., 2005) i la Griera (Calafell) (Cebrià et al., 2000). Les semblances tipològiques amb el nivell Asup són molt evidents, encara que hi ha una petita diferència amb els dos últims, ja que en aquests preval el retoc abrupte sobre el simple, i això afavoreix el domini dels elements de dors sobre els gratadors, els quals encara continuen sent molt importants. També trobem tres jaciments més que segueixen les mateixes característiques tipològiques del nivell Asup (domini dels gratadors i dorsos) però presenten un escàs registre i, per tant, la comparació es troba limitada. Aquests són: la Cova del Vidre (Bosch, 1993) i el Clot de l'Hospital (Esteve, 2000) a Roquetes i la Cativera (Fontanals, 2001) al Catllar.

Els jaciments que s'allunyen del nivell Asup cm són la Cova Mallada (el Perelló) (García-Argüelles i Nadal, 1996) i la Bauma de la Peixera d'Alfés (Fullola et al., 1989). En aquests dos el burí està fortament representat, per la qual cosa els autors que els investiguen els van incloure dintre del Magdalenian superior. Tampoc no podem oblidar tres jaciments de Margalef de Montsant que són considerats magdalenians però tenen un escàs registre com són: la Cova del Boix (Fullola, 1989), l'Abric dels Colls (Fullola et al., 1990) i l'Hort de la Boquera (Fullola et al., 1990).

Per tant, el nivell Asup i tota la seqüència fan que el Molí del Salt sigui un dels jaciments més importants de la Conca de Barberà, i en extensió del sud de Catalunya, per poder entendre millor el comportament de les comunitats humanes en els moments finals del Paleolític superior, justament quan es produeix la transició del Pleistocè a l'Holocè. Demés, en un futur, quan es facin més campanyes i s'ampliï la zona d'excavació, donarà molta més informació i podrà convertir-se en un dels referents a tota Catalunya per poder conèixer amb més profunditat tot aquest àmbit cronològic que abraça.

Referències bibliogràfiques

- ADSERIAS, M.; SOLÉ, M. (1994). "L'ocupació paleolítica de la Balma de la Vall (Montblanc, Conca de Barberà)". *Aplec de Treballs*, 12, p. 59-68.
- ADSERIAS, M.; BARTROLÍ, R.; CEBRIÀ, A.; FARELL, D.; GAMARRA, A.; MIRÓ J.M. (1996). "La balma de l'Auferí (Margalef de Montsant, Priorat): un nou assentament prehistòric a la vall del Montsant". *Tribuna d'Arqueologia*, 1994-1995, p. 39-50.
- ALLUÉ, E.; CARBONELL, E.; CERVERA, M.M.; BERMÚDEZ DE CASTRO, J.M.; BOJ, I.; ESTEBAN, M.; ESTIRADO, R.M.; FERNÁNDEZ, Y.; GABARRÓ, J.M.; HORTOLÁ, P.; LORENZO, C.; MIRÓ, J.M.; OLLÉ, A.; PASTÓ, I.; PERALES, C.; PRATS, J.M.; RODRÍGUEZ, X.P.; ROSELL, J.; SALA, R.; VALLVERDÚ, J.; VAQUERO, M.; VERGÈS, J.M. (1992). *Picamoixons. Un assentament estratègic*

- dels darrers caçadors-recol·lectors*. Tarragona: Museu d'Història de Tarragona / LAUT. (Arqueologia d'Intervenció, 1)
- ALLUÉ, E.; ANGELUCCI, D.; CÁCERES, I.; FIOCCHI, C.; FONTANALS, M.; GARCÍA, M.; HUGUET, R.; OLLÉ, A.; SALADIÉ, P.; VERGÈS, J.M.; ZARAGOZA, J. (2000). "El registro paleoecológico y arqueológico de La Catiuera (El Catllar, Tarragona): datos preliminares sobre el límite Pleistoceno-Holoceno en el sur de Cataluña". Dins: *3er Congreso de Arqueología Peninsular*. Porto: ADECAP, p. 81-96.
- ALLUÉ, E.; ALONSO, S.; CAMPENY, G.; CARRANCHO, A.; ESTRADA, A.; GARCÍA, M.; GENÉ, J.M.; GÓMEZ, B.; IBÁÑEZ, N.; MARTÍNEZ, K.; MERINO, G.; SALADIÉ, P.; SARRÓ, M.I.; VALLVERDÚ, J.; VAQUERO, M.; VILALTA, J. (2004). *Els darrers caçadors-recol·lectors de la Conca de Barberà: el jaciment del Molt del Salt (Vimbodí). Excavacions 1999-2003*. Montblanc: Museu Arxiu de Montblanc i Comarca. (Publicacions del Museu, 5)
- AURA, J.E. (1997). "Al sur del Ebro. Badeguliense y Magdaleniense en la región mediterránea (ca. 17.000-11.000 BP)". Dins: J.M. FULLOLA I N. SOLER (eds.). *El món mediterrani després del Pleniglacial (18.000-12.000 BP)*. Girona: Museu d'Arqueologia de Catalunya, p. 243-253.
- (2001). "Cazadores emboscados. El Epipaleolítico en el País Valenciano". Dins: V. VILLVERDE (ed.). *De neandertales a cromañones. El inicio del poblamiento humano de las tierras valencianas*. Valencia: Universitat de València, p. 219-238.
- AURA, J.E.; PÉREZ RIPOLL, M. (1995). "El Holoceno inicial en el Mediterráneo español (11000-7000 BP). Características culturales y económicas". Dins: V. VILLVERDE (ed.). *Los últimos cazadores. Transformaciones culturales y económicas durante el Tardiglacial y el inicio del Holoceno en el ámbito mediterráneo*. Alacant: Institut de Cultura Juan Gil-Albert / Diputació Provincial d'Alacant, p. 119-146.
- BOSCH, J. (1993). "Cronología prehistòrica al curs inferior de l'Ebre. Primeres datacions absolutes". *Pyrenae*, 24, p. 53-56.
- CARBONELL, E.; GUILBAUD, M.; MORA, R. (1983). "Utilización de la lógica analítica para el estudio de los tecnocomplejos de cantos tallados". *Cahier Noir* (Girona, CRPES), 1, p. 3-79.
- CEBRIÀ, A.; ESTEVA, X.; VILARDEL, A. (2000). "Cavalls, cérvols i conills. 10 anys de recerca a la Balma de la Graiera de Calafell. El congost de la Cobertera a la prehistòria". (Conferència)
- ESTEVE, F. (2000). *Recerques arqueològiques a la Ribera Baixa de l'Ebre (1). Prehistòria*. Amposta: Ajuntament d'Amposta.

- FONTANALS, M. (2001). "Noves aportacions a la interpretació del límit Pleistocè-Holocè al sud de Catalunya: l'estudi de la indústria lítica del jaciment de la Cativera (el Catllar, Tarragonès)". *Butlletí Arqueològic*, 23, p. 73-100.
- FORTEA, J. (1973). *Los complejos microlaminares y geométricos del Epipaleolítico mediterráneo español*. Salamanca. (Memorias del Seminario de Prehistoria y Arqueología de la Universidad de Salamanca, 4)
- FULLOLA, J.M. (1989). "La Cova del Boix i el Paleolític superior final a la Vall del Montsant (Priorat, Tarragona)". *Empúries*, 48-50, p. 328-335.
- FULLOLA, J.M.; PEÑA, J.L.; GALLART, J.; GARCÍA-ARGÜELLES, P. (1989). "El jaciment del Paleolític Superior de la Bauma de la Peixera d'Alfés (Segrià, Lleida)". *Quaderns d'Arqueologia del Grup de Recerques de la Femosa*, 4.
- FULLOLA, J.M.; BARTROLÍ, R.; CEBRIÀ, A.; BERGADÀ, M.M.; GARCÍA-ARGÜELLES, P.; ADSERIAS, M.; RODON, T.; DOCE, R.; NADAL, J. (1990). *La Prehistòria del Montsant*. Tarragona: Centre de Recursos Pedagògics.
- GARCÍA-ARGÜELLES, P. (1993). "Antecedentes y evolución del Epipaleolítico de las comarcas meridionales de Cataluña". Dins: *Homenaje a Miquel Tarradell*. Barcelona: Curial Edicions Catalanes, p. 130-137.
- GARCÍA-ARGÜELLES, P.; NADAL, J. (1996). "La Cova de la Mallada (Perelló): estudio lítico y reconstrucción paleoecológica de un yacimiento del Paleolítico superior final". *Pyrenae*, 27, p. 9-20.
- GARCÍA-ARGÜELLES, P.; NADAL, J.; FULLOLA, J.M. (2005). "El abrigo del Filador (Margalef de Montsant, Tarragona) y su contextualización cultural y cronológica en el nordeste peninsular". *Trabajos de Prehistoria*, 62, p. 65-83.
- GENÉ, J.M. (1986). "Els jaciments prehistòrics de superfície de l'Alt Francolí (Conca de Barberà)". Barcelona: Universitat de Barcelona. (Tesi de llicenciatura)
- LAPLACE, G. (1972). "La typologie analytique et structurale: Base rationnelle d'étude des industries lithiques et osseuses". *Banques de données archéologiques. Colloques nationaux du CNRS*, 932, p. 91-143.
- MIR, A.; FREIXAS, A. (1993). "La Font Voltada, un yacimiento de finales del Paleolítico Superior en Montbrío de la Marca (la Conca de Barberà, Tarragona)". *Cypsela*, X, p. 13-21.
- VAQUERO, M. (1997). "Tecnología lítica y comportamiento humano: organización de las actividades técnicas y cambio diacrónico en el Paleolítico Medio del Abric Romaní (Capellades, Barcelona)". Tarragona: Universitat Rovira i Virgili. (Tesi doctoral)

- VILASECA, S. (1953). *Las industrias del sílex tarraconenses*. Madrid: CSIC.
- (1973). *Reus y su entorno en la Prehistoria*. Reus: Ed. Rosa de Reus.
- VILLAVERDE, V. (2001). “El Paleolítico superior: el tiempo de los cromañones. Periodización y características”. Dins: V. VILLAVERDE (ed.). *De neandertales a cromañones. El inicio del poblamiento humano de las tierras valencianas*. València: Universitat de València, p. 177-218.

Dades de l'estudi

Rebuda, gener 2006; acceptació, febrer 2007; revisió, Maties Solé.